

Ш. Құрманбайұлы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: sheru_64@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ҚЫЛ» ЕТІСТІГІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Қазақтың ұлы ақыны Абай шығармаларында бүгінгі әдеби тілмен салыстырғанда өзгеше қолданыстар едәуір көп кездеседі. Бұл ақынның кейбір өлеңдері мен қара сөздерін қазақтың ескі жазба тілінде (шағатайша) жазуымен байланысты. Ақын тіліндегі ерекшеліктер фонетикалық, морфологиялық және лексикалық өзгешеліктер қырынан зерттеліп жүр. Сондай ерекшеліктердің бірі Абай шығармаларындағы кейбір етістіктер қолданысынан байқалады. Мәселен, ақын тіліндегі бағу, төну, қашыру, сағыну, салу етістіктері бүгінгі тілмен салыстырғанда өзгеше, яғни бастапқы мағыналарында қолданылған. Сонымен қатар, қазіргі қазақ тілінде белсенді жұмсала бермейтін кейбір етістіктер Абай шығармаларында актив қолданылады. Сондай сөздердің бірі – «қыл» етістігі. Бұл мақалада Абай өлеңдері мен қара сөздерінде әлдеқайда жиі кездесетін «қыл» етістігінің қолданыс ерекшелігі талданды. Оны хакім Абайдың қалай әрі қанша рет қолданғаны нақты мысалдармен көрсетілді. Қыл – көмекші етістігімен жасалған туынды формалар, тіркестер, фразеологизмдер бүгінгі әдеби тілдегі нұсқаларымен салыстырылып қарастырылды. Оның қазіргі әдеби тілдегі «ет» және «жаса» деген көмекші етістіктермен салыстырмалы статистикасы берілді. Түрік ескерткіштері мен тілдерінен алынған деректер және ауыз әдебиеті үлгілерімен салыстырмалы талдаулар негізінде «қыл» етістігінің көне дәуірлерден бері қолданылып келе жатқан дәстүр жалғастығының көрінісі екені, Абайдың ұлт тіліндегі сол дәстүрді жалғастырушы тұлға екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: Абай, Абай шығармалары, етістік, «қыл» көмекші етістігі, салыстырмалы талдау.

Sh. Kurmanbaiuly

Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sheru_64@mail.ru

Use of the verb “qyl” in Abay’s works

Compared to modern Kazakh, the language of Abay’s works has quite a few differences. These differences are studied in terms of phonetic, morphological and lexical features. One of these features is observed in the use of certain verbs by Abay. For example, in Abay’s works, the verbs “bagu, tonu, kashyru, sagynu, salu”, etc. were used in their original meanings. The article analyzes the features of the use of the verb “qyl”, used in Abay’s poems and in the edification of “Kara sozder”. In this work, the examples reflect how and how many times Abay used the form “qyl”. Also, words, phrases, phraseological units formed from the verb “kylu” were compared with versions of the modern literary language as “zhasau” and “etu”. Statistics and comparisons of the use of this form with the auxiliary verbs “etu” and “zhasau”, which are actively used in the modern Kazakh language, are given. On the basis of comparative analysis with samples of oral literature, data from Turkic monuments and languages, it was proved that the verb “qyl” is a manifestation of the continuity of traditions used since ancient times.

Key words: Abay, Abay’s works, verb, verb “qyl”, comparative analysis.

Ш. Құрманбайұлы

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: sheru_64@mail.ru

Употребление глагола «қыл» в произведениях Абая

По сравнению с современным казахским языком в произведениях Абая имеется довольно много различий. Данные различия изучаются в статье с точки зрения фонетических, морфологических и лексических особенностей. Одна из таких особенностей наблюдается и в применении Абая некоторых глаголов. Так, например, в произведениях Абая глаголы бағу, төну, қашыру, сағыну, салу, и др. использовались в первоначальных значениях. Кроме того, некоторые

глаголы, которые не активно используются в современном казахском языке, были использованы активно и в произведениях Абая. Одним из таких слов является глагол является «қылу». В данной статье анализируются особенности применения глагола «қылу», употребляемого в стихах Абая и в назиданиях «Қара сөздер». В работе на примерах отражено, как и сколько раз использовал форму «қыл» хаким Абай. Также слова, словосочетания, фразеологизмы, образованные от глагола қылу, были сопоставлены с версиями современного литературного языка как «жасау» и «ету». Приведена статистика и сопоставления употребления данной формы с вспомогательными глаголами «ету» и «жасау», которые активно используются в современном казахском языке. На основе сравнительного анализа с образцами устной литературы, данных тюркских памятников и языков было доказано, что глагол «қыл» является проявлением преемственности традиций и употребляется с древних времен.

Ключевые слова: Абай, произведения Абая, глагол, глагол «қыл», сравнительный анализ.

Кіріспе

Қазақтың қазіргі жазба әдеби тілінің негізін қалауға зор үлес қосқан ұлтымыздың дара тұлғасы, дана ойшыл, ұлы ақыны Абай ойға да, тілге де бай. Оның ой тұңғығына бойлап, тіл байлығы мен сөз қолдану шеберлігінің сырына үңілу – тіл ұстартып, өнер шашуды мақсат еткен ғұламаны тереңірек танудың кілті. Абай сөз құдіретін терең сезініп, тіл құралды асқан шеберлікпен әрі үлкен жауапкершілікпен жұмсай білген ірі ғұлама, нағыз хаким. Ол ғасырлар өтсе де құнын жоймайтын асыл мұрасы өміршен өлеңдерін де, өзінің парасат биігінен қарай отырып пайымдаған философиялық ой-толғамға толы қара сөздерін де осы тілдің қуатын, тілдің мүмкіндігін нұрлы ақыл, жылы жүрегімен сезініп, хакимге тән білімдарлықпен пайдалана отырып жазған. Сондықтан да Абай әлеміне ену, Абайды тану, Абай сырын ұғу, Абай жұмбағын шешу, оның ойлы да сырлы әр сөзінің мән-мағынасын ашып, әр сөзінің төркіні мен тіркесім ерекшелігін, оның қаламынан туындаған жаңа сөздердің жасалу жолын көрсетіп, тәжірибесіне жүгіну, бір сөзбен айтқанда ұлы тілдік тұлғаның тілін жан-жақты, жүйелі зерттеуден басталуға тиіс. Абай ойының інжу-маржаны, Абай поэзиясының көркем кестесі, сыршыл стилінің сыр-сипаты оның тілі арқылы көрініс тапқан.

Абайды тану, шығармаларын басып шығарып оны халыққа таныту, оның ұлы поэзиясының биік белесін зерттеу алаш ардақтылары Ә. Бөкейхан мен А. Байтұрсынұлынан бастау алатыны белгілі. Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы жазған баршаға белгілі «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында: «Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ... Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олар сөзінен үздік, артық» [1, 141-142] – деп жазып, бір ұлыны екіншісі тап басып танып,

оның қазақтың өлең өнеріндегі орнын бірден атап көрсетіп беріп еді. Абай әлі сол биігінде тұр. Ол аласарған жоқ, қайта жылдар жылжып, ғасырлар алмасқан сайын «қазақ поэзиясының күн шуақты асқар биігі» одан да асқақтап, биіктеп барады.

Абайдың тілі туралы айтқанда 1968 жылы жалпы редакциясын белгілі тілші ғалым, ф.ғ.д. А. Ысқақов басқарған «Абай тілі сөздігі» шыққанын айтуымыз керек. Осы сөздік құрылымы туралы айтылған кіріспе мақалада: «Сөздікті жасау қорытындысы ұлы ақынның 6000-ға жуық жеке-дара сөз қолданғандығын анықтады» [2, 14] – деп жазылады.

Әрине, Абайдан әлдеқайда көп жазған, соңына том-том еңбектер қалдырған, жазба мұрасында қолданған сөздерінің саны одан әлдеқайда мол ақын-жазушылар да бар. Бірақ Абайдың тіл байлығын, ұшан-теңіз білімін басаяғын жинағанда үлкен бір том болатын жаһұт жырлары мен ғақлия сөздерінде қолдаған, хатқа түскен сөздерімен ғана өлшеуге болмайды. Ол әр сөзін таңдап, талғап, мұхит түбінен маржан тергендей сараптап қолданған аса талғампаз әрі ұлт тіліне көп жаңа сөз қосқан жасампаз қаламгер. Шығармашыл тұлғаның қаламынан туындаған дүниелерінің құны мен салмағы, қадір-қасиеті тек онда қолданылған сөз санымен ғана өлшенбейтініне Абай мұрасы айқын дәлел бола алады. Аз сөзге көп мағына сыйғыза білген кемеңгердің әр сөзі мыңға татиды. Таза мінсіз асыл сөзді іздеушілердің, сұрағына жауап алғысы келетіндердің Абайға жүгінетіні содан. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» келістіре білген сөз зергерінің әр өлеңі, әр сөзі асыл. Оның парасатты поэзиясының іші-сыртындағы лағыл мен жаһұтын іздеу жалғаса береді. Сол себепті Абай тілін зерттеп-зерделегенде оның әр сөзіне мән беріп, қиыннан қиысып тұрған әр қолданысының астарына үңіліп, бірнеше қырынан қарай отырып тұжырым жасаған абзал.

Осы тұрғыдан келгенде біз төменде Абай тілінде жиі қолданылған бір ғана «қыл» көмекші етістігінің қолданысы жөнінде ғана сөз етпекпіз. Абай шығармаларының толық жинағы әр жылдары жарық көрді. Біз солардың ішінен редакциясын Н. Сауранбаев (жауапты редактор), М. Әуезов, М. Сильченко, Е. Исмаилов, С. Мұқанов, Ғ. Мұстафин сияқты белгілі ұлт зиялылары қараған Абай Құнанбаев шығармаларының толық жинағын негізге алдық [3, 506]. Сонымен қатар, 1961 жылғы біртөмдік толық жинақ пен 2005 жылғы 2 томдық жинақтарды да салыстыра қарап, қажетіне қарай пайдаландық.

Ақын шығармалары тілінің лексикалық құрамы, грамматикалық құрылысы жақсы зерделенді. Соған қарамастан бұл бағытта әлі де жаңа зерттеулер жүргізіу арқылы ақын өлеңдері мен қара сөздері тілінің ерекшеліктерін әлі де айқындауға, бұған дейінгі зерттеулерді жаңа деректермен, тың тұжырымдармен толықтыруға болады. Бұл орайда Абай шығармаларының тілін арнайы зерттеп, бірнеше монография жариялаған белгілі тілші ғалым, академик Р. Сыздықованың: «Абайдың тілі – кең тақырып. Бұл тақырыпқа бір емес, әлденеше кітап арналуға тиіс» [4, 4] – деп сөз бастауы өте орынды. Мұны мәселенің мән-жайын жақсы білетін ғалымның кең пайымдай отырып айтқан пікірі деуге болады. Абай шығармашылығына терең үнілген әр зерттеуші кемел ой, шұрайлы тіл иесінің құнды мұрасынан әлі де оның өзіне ғана тән авторлық қолданыстар мен тілдік, стильдік ерекшеліктерін айқындай түсеріне күмән келтірмейміз.

Абай шығармаларының тіл мамандары тұрғысынан ғана емес белгілі әдебиетші ғалымдар тарапынан әр кезеңде едәуір жақсы зерттелді. М. Әуезов [5, 320], Қ. Жұмалиев [6, 208], З. Ахметов [7, 272], М. Мырзахметұлы [8, 136] және басқа да кейінгі буын абайтанушы ғалымдардың еңбектерінде ақын шығармашылығы түрлі аспектіде қарастырылды, ондай зерттеулер легі әлі де жалғасып жатыр.

Эксперимент

Ақын шығармаларындағы етістіктер қолданысының да өзіндік ерекшеліктері бар. Ол ерекшеліктер негізінен қазіргі әдеби тілде өте сирек қолданылатын немесе мүлде кездеспейтін жекелеген етістіктерді ақын шығармаларынан табу, қолданылу жиілігін салыстыра көрсету және олардың тіркесуіндегі автордың өзіне ға-

на тән өзгешеліктерді анықтау арқылы айқындалады.

Аталған өлшемшарттар тұрғысынан қарағанда айрықша назар аудартатын, Абай шығармалары тілінің өзіндік ерекшеліктерін сипаттайтын етістіктің бірі – «қыл» көмекші етістігі. Олай болуының бірінші себебі бұл етістік қазіргі әдеби тілде Абай тіліндегіден әлдеқайда сирек қолданылады. Екінші себеп, Абай шығармаларында бүгінгі қолданыста мүлде жоқ немесе өте сирек ұшырасатын осы етістіктің қатысуы арқылы жасалған күрделі, құранды етістіктер, авторлық тіркестер мол. Осы себептер «қыл» көмекші етістігінің қолданысына арнайы назар аударып, ол жөнінде сөз етуге негіз бола алады. Енді осы айтқандарымызды дәлелдеу үшін ең алдымен, «қыл» көмекші етістігінің ақын шығармашылығында жиі қолданылғанын көрсетуімізге тура келеді. Ол үшін алдымен ойшыл қаламгердің соңына қалдырған барлық еңбектеріндегі «қыл» көмекші етістігінің қолданысын мейлінше дәл анықтап алу қажет болады.

1945 жылы ақынның туғанына 100 жыл толуына орай жарық көрген академиялық жинақ пен 1961 жылғы бір томдықта «қыл» көмекші етістігі Абайдың өз өлеңдері мен Пушкин, Лермонтов, Гете, Байрон және Крыловтан аударған мысал өлеңдерінде – 213, «Масғұт», «Ескендір», «Әзім әңгімесі», «Вадим» поэмаларында – 55 рет, ал қырық бес қара сөзінде – 228, «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» тарихқа қатысты жазбасында – 9 рет, інісі Халиоллаға жазған хатында – 2 рет, «Қарамола ережесі» атанған Семей қазақтарына арналған заңда – 1 рет (Ереженің кейінгі жылдары БАҚ-тарда жарияланған 73 баптан тұратын толық нұсқасында 22 рет қолданылады. Біз академиялық жинаққа енген нұсқаны есепке алдық.) қолданылады. Сонда өлеңдері мен поэмаларындағы 268-ге қара сөздер мен қазақ тарихы туралы еңбегіндегі 237-ні және хат пен ережедегі 3-ті қоссақ, Абай шығармаларында «қыл» көмекші етістігі барлығы – 508 рет қолданылған болып шығады. Мұны пайызға шаққанда қара сөздеріне – 47 (47,12%)-ы, ал өлеңдеріне (мұның ішіне төл өлеңдері мен аудармалары, поэмалары да кіреді) – 53 (52,88) %-ы тиесілі болады екен.

Анықталған статистикалық деректер «қыл» көмекші етістігінің ақын тіліндегі қолданыс жиілігін нақты сипаттайды. Егер шығармалардағы жалпы сөз саны мәтін ауқымы,

тұрғысынан қарар болсақ, ақынның өлеңдері мен поэмалары қара сөздеріне қарағанда көлемі жағынан едәуір үлкен. Поэзиялық шығармалар мен қара сөздерді жеке бөліп қарап, олардағы «қыл» етістігінің қолданысын өзара салыстырған кезде мәтін көлемінің шағындығына, ондағы тілдік бірліктердің аздығына қарамастан қара сөздерде «қыл» етістігі біршама жиі қолданылғаны белгілі болып отыр.

Бұл етістік тек түбір қалпында ғана емес, есімше, көсемше жұрнақтары мен жіктік жалғауларының үш жағында, етіс, қимыл атау, болымсыз етістік, қалау рай, шартты рай мен шақ жағынан сан құбылып, түрленіп әртүрлі тұлғада жұмсалады. Мысалы, қара сөздерде: *қыл, қылма, қыла, қылайын, қылатын, қылыңдар, қылар, қыларды, қыларлық, қылу, қылуға, қылудан, қылуын, қылуына, қылам, қыламын, қыламыз, қылса, қылмаса, қылсаң, қыласыз, қылсын, қылдық, қылып, қылса, қылсақ, қылған, қылмаған, қылғанын, қылғанда, қылғандығыңды, қылды, қылмады, қылады, қылмай, қылмай-ақ, қылмаймыз, қылмай, қылмайды, қылдырған, қылдыру, қылдырушы, қылатұғын, қылдыратұғын, қылмайтұғыны, қылғаны, қылушыға, қылмақ, қылмағың, қылмақпыз, қылмаққа, қыларлық, қылғанды, қылдыңдар, қылмағандығым, қылғандығыңды, қылғандарға* сияқты тұлғаларда кездеседі.

«Қыл» көмекші етістігінің түрлі тұлғаларының қолданылу жиілігі де бірдей емес. Қара сөздерде олардың бірі жиі, ал екіншілері сиректеу жұмсалады. Жоғарыда көрсетілген тұлғалардың ішінде ең жиі қолданылғаны – көсемшенің -п (-ып/-іп) жұрнағы жалғанған «қылып» формасы. Қырық бес қара сөздегі «қыл» көмекші етістігінің барлық 228 қолданысының 63-і осы *-ып* тұлғалы «қылып» етістігі болуы соның нақты дәлелі. Бұл «қыл» етістігінің қара сөздердегі барлық қолданысының 28 (27, 63%-ы) пайызға жуығы. Кейбір қара сөздерде бұл тұлға тіпті жиі кездеседі. Мәселен, бір ғана отыз сегізінші қара сөзінде автор «қылып» етістігін 20 рет қолданған. Жалпы осы бір ғана «қылып» етістігінің қолданысы да көсемше тұлғаларының ішіндегі әмбебаптығы басым, ең белсенді жұмсалатыны *-ып* жұрнақты көсемше екенін Абай шығармаларынан алынған статистикалық мәліметтер де растайды.

Көсемше тұлғалы «қылып» етістігінің қатысуымен жасалған күрделі етістіктер де бірқатар. Олар негізінен *жүр, бер, ал* сияқты өнімді тірек сыңар болатын етістіктердің алдында тұрады. Мылалы: *қылып бер, қылып беріп, қылып*

берейін, қылып беріп пе, қылып жүр, қылып жүріп, қылып жүрген, қылып жүрсе, қылып алады. Мұндай көсемшелі еркін тіркестердің бағындырушы екінші сыңары ретінде жоғарыда көрсетілген етістіктер жиі қолданылғанмен, олардан өзге әртүрлі етістіктердің қатысуы арқылы жасалған еркін тіркестер де кездеседі. Олар мына төмендегілер: *қылып жатыр, қылып жаратқан, қылып жаратыпты, қылып ізденер, қылып сөйлесе, қылып едіңдер, не қылып өткіземіз, не қылып тыңдасын, қылып сөйлесе.* Осы тіркестердің екінші сыңарлары: *жатыр, жарату, ізде, өткіз, тыңда, сөйле және е* көмекші етістігі.

Ал «қыл» етістігінің өлеңдер мен поэмаларындағы қолданысына келсек, олардың статистикасы былай болып шықты: *қылып – 44 + қып (ғып – 10) – 25 + қылғансып – 1 + қылмап (па) – 2 = 72, қылған – 36 + қылмаған – 3 + қылғызған – 1 + қылғансып – 1 = 42, қылса – 12 + қылсаң – 11 + қылсақ – 7 + қылсам – 1 + қылсаңдағы – 1 + қылдырса – 1 = 32, қылды – 12 + қылдың – 6 + қылдым – 7 + қылдық – 1 = 26, қылма – 10 + қылмай – 10 + қылмас – 4 + қылмайсың – 1 + қылмайды – 1 + қылмадың – 1 = 27, қылады – 8 + қыласың – 4 + қыласыз – 1 + қыла (біл, алмас, ма, алмай жүр) – 9 = 21, қыл – 16, қылар – 9, қылайын – 4, қылуға – 4, қылмақ – 4, қылсын (не қылсын) – 4, қылдыдағы – 2 қылмағынның – 1, қылалық – 1, қылатын – 1, қылушы едім – 1.*

Статистикалық деректер көрсетіп отырғанындай, мұнда да көсемшенің *-п/-ып* жұрнағы жалғанған көмекші етістіктер қолданылу жиілігі (72 рет) жағынан бірінші орында тұр. Барлық өлеңдері мен поэмаларында қолданылған «қыл» етістігінің түрлі формаларының бестен біріне жуығы, яғни, 25 %-ы «қылып» етістігі болуы бұл тұлғаның өте жиі қолданылғанын көрсетеді. Одан кейінгі орындарда «қыл» көмекші етістігінен туындаған *-ған* формалы дағдылы есімше (42), *-са* формалы шартты рай (32), *-ды* жұрнақты жедел өткен шақ (26) болып жалғаса береді.

Абай қара сөздерінде «қыл» көмекші етістігі тіркесімдік қабілеті өте жоғары болуымен ерекшеленеді. Ол зат есім, сын есімдермен, есімдіктермен тіркесіп, көптеген құранды етістіктер туындатады. Нақтырақ айтқанда қара сөздерде зат есім + көмекші етістік үлгісімен жасалған: *еңбек қылып, кәсіп қылып, өнер қылып, күндестік қылып, бина қылып, гибадат қылып, көрік қылып, көрсеқызарлық қылып, талап қылып, фида қылып, ұрыс қылып, тілеу қылып, софылық қылып, шарт қылып, есеп қылып, сипат қылып, сарып қылып, ақыл иесі қылып, ал*

«Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» жазбасында қанағат қылып, құдай қылып деген құранды етістіктер бар.

Ал өлеңдері мен аудармаларында *ас қылып, бітім қылып, дәме қылып, ит қылып, көлеңке қылып, қалжыс қылып, қайыршылық қылып, қошемет қылып, не қылып, орын қылып, пидә қылып, сауда қылып, уерд қылып* қолданыстарын ұшыратуға болады. Мұндай құранды етістіктердің бірінші сыңары өзгермелі болатындықтан, үнемі ауысып, жаңарып отырады да, ал екінші сыңары «кыл» етістігі тұрақты болады. Абай өзінің сөз қолданысында құранды етістіктердің ауыспалы сыңары ретінде *еңбек, береке, кәсіп, өнер, күндестік, бина, гибадат, көрік, көрсеқызарлық, құрмет, талап, фидә/пидә, ұрыс, тілеу, софылық, шарт, есеп, сипат, сарып, ақыл иесі, ас, бітім, дәме, ит, көлеңке, қалжыс, қайыршылық, қошемет, не, орын, сауда, харекет, уерд* сияқты зат есімдерді пайдаланды. Бұл сөздердің қатысуы арқылы жасалған құранды етістіктердің *талап қыл, харекет қыл, кәсіп қыл* және т.б. бірқатары қазіргі әдеби тілде сиректеу болса да қолданылады. Ал басым көпшілігі өте сирек жұмсалады немесе мүлде қолданылмайды. Мәселен, *бина қылып, уерд қылып, орын қылып, өнер қылып, тілеу қылып, софылық қылып* сияқты бірқатары сол кезеңге немесе автордың өзіне тән қолданыстар.

Зат есім + көмекші етістік үлгісімен жасалған: *береке қыл, гибадат қыл, қызмет қыл, құрмет қыл, талап қыл, харекет қыл, тойыңды қыл, өлшеу қыл* іспетті бірқатар құранды етістіктер негізінен ақынның поэзиялық шығармаларында қолданылатындығымен ерекшеленеді.

Жоғарыдағы статистикалық деректер өлеңдерде де, қара сөздерде де бұл құранды етістіктің *-п/-ып* көсемше формалы түрі жиі қолданылатынын көрсетті. Алайда құранды етістіктерге тек көсемшенің *-п/-ып* жұрнағы ғана жалғанып қоймайды. Олардың қатарында: болымсыз етістік жұрнағы *-ма* қосылған – *қызмет қылма, есеп қылма, қылма наз* және осы формаға көсемшенің *-й* жұрнағы жалғанған *-ма+й* тұлғалы: *аял қылмай, қайрат қылмай, қылық қылмай, пайым қылмай, гарық қылмай пайым қылмай, рақым қылмай, шаруасын қылмай* және оған жіктік жалғауы жалғанған – *рахым қылмай+сың аял қылмай+ды, хисап қылмай+мыз* немесе шартты райдың *-са* жұрнағы жалғанған – *бірлік қылса, махаббат қылса, іс қылса, қылса сұхбат, тамаша қылса, сан қылса, қасд қылса, мекен қылса, ем қылса+ң, гамал қылса+ңыз* сондай-ақ есімшенің *-ған, -с, -ар*

жұрнақтары жалғанған – *ұстатық қылған, қысым қылған, талас қылған, сөгіс қылған, қарсылық қылған* (қарсылық күнде қылған), *қылық қылғандығыңды, салахият иесі қылғаны, сұлтан қылғандығына, адам қылмас, еңбек қылмас, іс қылмас, керек қылмас ой қылар, кәдік қылар, ұрлық қылар, қатын қылар, қылар сабыр және жедел өткен шақ пен жіктік жалғаулары жалғанған қулық қылдым, өлең қылдым, дұға қылдыңыз, қуат қылдық* сияқты қолданыстар да бар. Сондай-ақ осы қатарға: *мекен қылады, жұбаныш қылады, хасил қылады, бахас қылады, тамаша қылады, наурыздама қыламыз* деп, *құлшылық қылмақ, қастық қылмақ, шұруғ қылмақ, ыза қылмақ, сауда қылмақ, үміт қылмаққа, ижтиһад қылу, мұлахаза қылу, мұхафаза қылу, жәбір қылмасын, ермек қылайын* тіркестері де кіреді.

Қара сөздер мен өлеңдерде «кыл» етістігі мен сын есімдердің тіркесуі арқылы жасалған бірқатар тіркестер қолданылады. Сын есім + көмекші етістік үлгісімен жасалған ондай қолданыстар мыналар: *ауру қылып, сау қылады, есер қылады, қор қылады, құмар қылып, қамқор қылып, әртүрлі қылып, үйір қылып, риза қылмағыңды, кедей қылады, танырлық қылып, ұғарлық қылып, шықпағандық қылып, айтқандай қылып, ләззаттанғандай қылып.*

Келтірілген мысалдардың *қор қылады, сау қылады, үйір қылып, кедей қылады* іспетті бірқатарында сапа сыны негізінен сапалық сын есім арқылы берілсе, *танырлық қылып, ұғарлық қылып, шықпағандық қылып, айтқандай қылып, ләззаттанғандай қылып* деген тіркестерде қатыстық мағына есімше формалы етістіктерге *-лық, (-дық), -дай* қосымшалары жалғануы арқылы берілген.

Ал есімдік + көмекші етістік үлгісімен жасалған тіркестер мыналар: *не қылдым, не қыласың, не қылсын, не қылды, не қылдыңыз, не қылады, не қылып, не қылған, не қылса да, не қыл дер, өз қылып, өзі қылмаған, бәрін қылып, мұны қылып, оны қылып, соны қылып, кім қыларлық, пәлен қылған, түген қылған.*

Бұлар «кыл» көмекші етістігімен сұрау, өздік, жалпылау, сілтеу есімдіктерінің тіркесуі арқылы жасалған. Алғашқы сыңары есімдік болатын мұндай тіркестердің қолданылу жиілігі бірдей емес. Мәселен, «не» сұрау есімдігінің қатысуымен жасалғандары өлеңдерде де, қара сөздерде де жиі қолданылса, «өз» есімдікті тіркес екі рет, ал қалған тіркестер тек бір-ақ реттен кездеседі. «Неғылсын бір қартайған қу сүйекті» деген өлең жолында «не» сұрау есімдігі

мен «қылсын» етістігі бірігіп «неғылсын» түрінде қолданылады. Мұны да сондай бірді-екілі қолданыстар қатарына қосуға болады.

Сондай-ақ, модаль сөздер мен шылаулардың қатысуы арқылы жасалған тіркестер де ұшырасады. Бірақ олар көп емес. Мысалы, модаль сөз + көмекші етістік үлгісімен: *бар қылып, керек қылмас* және септеулік шылау + көмекші етістік үлгісімен: *секілді қылып* немесе көмекші етістік + септеулік шылау үлгісімен жасалған мақсатты келер шақ есімше *қылмақ үшін* сияқты тіркестерді сол қатарға жатқызуға болады. Тек «қыл» етістігімен ғана емес, мақсатты келер шақтың *-мек, -бек, -нақ* формалары арқылы өзге де етістіктермен «үшін» септеулігінің тіркесуі арқылы жасалған мұндай тіркестер Абайда баршылық. Мәселен, қара сөздерінде *құтқармақ үшін, шығармақ үшін, пысықтандырмақ үшін, білмек үшін, жеңбек үшін, таппақ үшін, аталмақ үшін, алдамақ үшін, суытпақ үшін, айтпақ үшін, аздырмақ үшін, кірмек үшін, еліртпек үшін* ал әйгілі «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңінде *ермек үшін, термек үшін, бермек үшін* деген тіркестер бір шумақта ұйқас құрап қатарынан қолданылады.

Сонымен қатар, есім сөздер + етістік үлгісінен бөлек, «қыл» етістігінің шартты рай формасындағы модаль сөздердің тіркесуі арқылы жасалған қылса керек, қылса екен және үстеу + етістік үлгісімен жасалған разы қылу сияқты тіркестер де кездеседі.

Тек есім сөздермен ғана емес «қыл» көмекші етістігінің жетекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалған тіркестер де бар. Олардың қатарына жетекші етістік + көмекші етістік үлгісі бойынша жасалған мынадай тіркестер кіреді: *асырайтын қылып, ауырмайтын қылып, сенбейтұғын қылады, ескермей қылса*.

Абай шығармаларында «қыл» етістігінің қатысуымен жасалған күрделі етістіктер де аз емес. Олардың көпшілігі *қылып жүр, қылып жүрсе, қылып жүріп, қылып бер, қылып берейін, қылып беріп, қылып еді, қылып алады, қылып сөйле, қылып үйрет, қылып өткіз, қылып өткіземіз, қылып ізденер, қылып жаратқан, қылып қоймақ, қылып шығарсын, қылып үйренсін, қылып білдіретұғын* секілді күрделі етістіктердің сыңарларын байланыстыруда -п, -ып қосымшасы өнімді екендігі байқалады. Сонымен қатар, етістік сыңарлары көсемшенің *-а* жұрнағы арқылы байланысқан он шақты күрделі етістік ұшырасады. Олар: *қыла бер, қыла гөр, қыла біл, қыла білмейді, қыла алмадым, қыла алмас, қыла алмайсың, қыла алмай жүр, қыла*

жатсам сияқты күрделі етістіктер. Көсемше формалы мұндай етістіктер *ал, бер, біл, жүр, көр, жат* сияқты негізгі түбір етістіктердің тірек сыңар болуы арқылы жасалған.

Бұл күрделі етістіктер «Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр, Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек», «Қыла жатам тамаша» деген өлең жолдары мен қара сөздеріндегі мына: «Оны да ермек қыла алмадым», «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім», «Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың», «Өз мүлкін өзі не қылса қыла береді», «Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер...», «Ниет қыла білмейді» сияқты сөйлемдерде қолданылады.

Осы мысалдардағы күрделі етістіктер уақыт пен кеңістікте өтіп жатқан қимыл-қозғалыс пен амал-әрекеттердің өзгермелі, жалғаспалы, ұласпалы өте нәзік сәттері мен қырларын барынша дәл сипаттап тұр. Олар ақын шығармаларындағы бір-бірімен ұласып, ұштасып жатқан күрделі процестерді, тереңнен толғай отырып жасалған қатпарлы ой-тұжырымдарды жеткізеді. Алыстан сермеп, жүректен тербей отырып ой қорытатын ойшыл ақында мұндай күрделі етістіктердің жиі ұшырасуын табиғи нәрсе деп тануға болады. Өйткені, өте нәзік те күрделі ойларды жалаң сөлем, дара етістіктер арқылы жеткізу мүмкін болмас еді. Әсіресе, *сауда қыла алмай жүр, жарлықты қылып жүр екен, тырп етпейтұғын қылып алады* іспетті сыңарлары көсемшенің *-а, -ып* жұрнақтары арқылы байланысқан күрделі етістіктерден соны анық байқауға болады. Бұл күрделі етістіктердің сыңарлары өзара *-а ал, -ып жүр, -ып ал* аналитикалық форманттары арқылы байланысқан.

Қазақ тіл білімінде етістік табиғатын терең зерттеген ғалым Ы.Маманов қазақ тілінде көсемше формаларының көп қолданылатындығын айта келіп, сонымен бірге ол «нәзік ойларды білдіруде өте оралымды» [9, 53] – дейді.

Ғалымның бұл тұжырымының көсемше табиғатын терең тани отырып жасалғаны Абай шығармаларынан да анық байқалады. Ұлы ойшыл, хакім Абай айналасындағы адамдардың құбылмалы мінез-құлықтары мен аумалы-төкпелі заманының кескін-кейпін бейнелеуде қисынын тауып осындай сөз өрнектерін туындатады.

Абай шығармаларында «қыл» етістігінің «қылатұғын» формасы және алдыңғы сыңарымен осы «тұғын» қосымшасы арқылы байланысқан құранды, күрделі етістіктер де бірқатар. Олар:

мырзалық қылатұғын, қашқандай қылатұғын, керек қылмайтұғын (керек қылмайтұғыны болмайды), *алатұғын қылып, бермейтұғын қылып, етпейтұғын қылып* тәрізді етістіктер. Керісінше, Абайда есімшенің *-атын/етін, -йтын/-йтін* формасы өте сирек кездеседі. Қара сөздерде қылатын, *азғырылмайтын, ауырмайтын, асырайтын, жарамайтын, қостамайтын* сияқты бірнеше сөздердің ғана ұшырасуы соның дәлелі. Біз «тұғын» формасы туралы сөз еткенде оған нақтырақ тоқталамыз.

Құранды етістік құрамындағы «кыл» етістігіне «де» және «е» көмекші етістіктерін қосу арқылы қыл+де және қыл+е үлгісімен жасалған *гибдат қыл дейді, жәбір қылмасын деп, қарық қыламын деген, не қыл дерімді, қылам дегенін және кедей қылады екен, сау қылады екен, қор қылады екен, есер қылады екен, қылар еді* тәрізді тіркестер он бірінші сөздегі: «Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді, шаруа да қылар еді», Он алтыншы сөздегі: «Құдай тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді», Жиырма сегізінші сөздегі: «Жиырма кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен» деген сөйлемдерде кездеседі.

Абай шығармаларындағы «кыл» көмекші етістігінің түрлі тұлғаларының оның поэзиялық шығармалары мен қара сөздеріндегі қолданысының бірдей еместігін де назардан тыс қалдырмаған жөн. Белгілі бір тұлға қара сөздерде жиі қолданылса, кейбіреулері керісінше, өлеңдерінде жиі ұшырасады. Көшемше формалы «қылып» етістігінің ықшам нұсқасы «қып» («ғып») тек өлеңдерінде ғана 25 рет қолданылады да, ал қырық бес қара сөзде бірде-бір рет кездеспейді. «Қылып» етістігінің ықшамдалған «қып» түрі – 15 рет, ал «ғып» түрінде – 10 рет кездеседі. Мысалы: *жұмыс қып, көзден жас қып, дел-сал қып, қайғы қып, қор қып, қызмет қып, от қып, өлең қып, өлең қыпты, пайда қып, пәтер қып, сырмақ қып, таспадай қып, тәуекел қып* (2 рет) және *алтын ғып, арам ғып, бар ғып, дамыл ғып, жан ғып, қиял ғып, нала ғып, не ғып, тоқтау ғып, ыза ғып* деген тіркестер «Даланы жым-жырт дел-сал қып», «Болмаған соң жұмыс қып мал табарлық», «...өлең қыпты жоқты қармап», «Болыстықтан пайда қып», «Ер Әзім тәуекел қып жаннан күсіп», «Қанжармен таспадай қып тіліп алып» және «Тиіп, шығып, ыза ғып ұстатпаса», «Бірі қойтке таласып, бірі

арам ғып», «Өмір тонын кигізіп, Жоқты бар ғып жүргізер», «Дем ала алмай дамыл ғып», «Алтын ғып, суынған соң қолына алды», «Қиял ғып өмір сүріп, бос жүріппін», сияқты өлең жолдарында қолданылады. «Қылып» етістігінің бір ғана ықшамдалған нұсқасы ақын шығармаларының кей жылғы басылымында «қып» енді бірінде «ғып» түрінде жазылып отырады.

Ақын кей өлеңдерінде «не» сұрау есімдігі мен көсемше формалы «қылып» етістігін біріктіріп «неғылып» түрінде немесе ауызекі тілдегі осы есімдік пен етістіктің екеуі де дыбыстық-құрылымдық тұрғыдан өзгеріп, ықшамдалған «нағып» тұлғасын қолданады. Мысалы: «Неғылып оңайлықпен ырқ берем» деп, «Айтшы аға нағып жеңілдік» деген өлең жолдарында.

Сол секілді «кыл» көмекші етістігі түбір қалпында, бұйрық рай формасында отыз жетінші сөзінде «Кісіге біліміне қарай болыстық қыл» деген сөйлемде бір-ақ рет қолданылады. Ал бірінші сөзіндегі «...не қыл дерімді біле алмай отырмын» және қырық төртінші сөздегі: «Оның үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң гибдат қыл дейді» деген күрделі етістік құрамында бірінші және үшінші жақтан баяндалады. Ал өлеңдері мен поэмаларында бұйрық рай формасы әлдеқайда жиі қолданылады. Мысалы: «Мінер атын, киімін ып-ықшам қыл», «Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл», «Сүйінерлік адамды сүй, қызмет қыл», «Ақыл – мизан, өлшеу қыл», «Я байларға қызмет қыл», «Талап қыл артық білуге», «Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды», «Жан аямай кәсіп қыл», «Жауға жабдық» деп жиі пайда қыл тез!», «Қайғымды қыл шағын», «Жалғаны жоқ, бір тәңірім, кеңшілік қыл», «Харекет қыл пайдасы көпке тисін.» деген өлең жолдары сөзіміздің дәлелі бола алады.

Қара сөздерде «кыл» етістігі мен одан туындаған сөздер қатар қолданылатын жағдайлар да ұшырасады. Мысалы, жиырма сегізінші қара сөзінде: «Өз мүлкін өзі не қылса қыла береді», «Әзім әңгімесінде»: «Мастықпен қылса, қылған шығар-ау деп» және жиырма сегізінші сөзде «Бәрін қылушыға қылдырушы өзі екен» деп жазады. Бірінші сөйлемде шартты рай тұлғасындағы «қылса» мен көсемше формалы «қыла» етістігі («қыла береді») тіркесіп тұр. Ал екінші сөйлемде осы етістіктен туындаған есімдер «қылушыға қылдырушы» түрінде тіркесе жұмсалады. Бұл деректер де «кыл» етістігінің қара сөздерде белсенді қолданылғанын, есім сөз тудыруға

да қатыстырылғанын көрсетеді. Соңғылардың қатарына «фида қылушылар», «өнер қылғандар» деген қолданыстарды да қосуға болады.

Қара сөздерде автор «қыл» етістігін бір сөйлемде екі-үш реттен, кейбір сөйлемдерде тіпті, төрт-бес ретке дейін қолданады. Мысалы, «Кім жақсылық, кім жамандық қылсадағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?» «Тек жұрт қылғанды біз де қылып, жығылып, тұрып жүрсек болғаны дейді», «Тірлікте өзіңе-өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма?», «Оның үшін ғадаләті адамның көңіліне келеді: мен өз көңілімде халық менімен, сондай-мұндай қылықтарымен мұғамәла қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықтармен мұғамәла қылмағандығым жарамайды ғой деп, сол өзі әділет те және нысап та емес пе?», «Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен», «Һәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шафағат қылыңдар!» – деп айтар дейді.» деген сөлемдерде «қыл» етістігі екі-үш реттен қолданылады. Ал отыз үшінші және отыз сегізінші қара сөздердегі мына сөйлемдерде: «Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыпшы ғой деп және жасынан іс істеп, үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шыққа» қарық болып, тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады.»; «Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласы асырайтын қылып, һәм олардан махшарда сұрау бермейтұғын қылып, бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан. Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һәм ғадаләт һәм махаббат бар» сөз болып отырған «қыл» етістігі 5 реттен қолданылады. Бұл көрсетілген сөйлемдердің әрқайсысында бір ғана етістіктің түрлі формада 2-ден 5 ретке дейін кездесуі, қарасөз авторының оны жиі қолданғанын анық көрсетеді.

Нәтиже мен талқы

Абай өлеңдері мен қара сөздерде қазіргі әдеби тіліміздегі актив «ет» етістігі «қыл» етістігіне қарағанда әлдеқайда аз жұмсалады. «Қыл» етістігінің түрлі формалары Абайда 508, ал «ет» етістігі 92 рет қана қолданылады. Яғни, «қыл» етістігі «ет» етістігіне қарағанда алты еседен астам артық. Егер мағыналас осы екі етістіктің барлық қолданысын жүз пайыз деп алсақ, онда «қыл» етістігі – 82 % (81,71), ал «ет» етістігі – 18% (18,29) болады.

«Ет» етістігінің қолданысына бірер мысал келтірсек, мәселен, төртінші қара сөзінде: «Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, *қор етіп* өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.»; Тоғызыншы сөзде: Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, *үміт етіп* жүріппін.»; Отыз сегізінші қарасөзде: «Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһад ләзім, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд етіп, *ниет етесіз*»; Өлеңдерінде: Құржаң-құржаң *етеді*. Жер ұшық, берген кісідей, Тоңқаңдай ма, *не етеді*.» «Өзіңді сентгіштікпен *әуре етпе*», Қылт *етерде* дапдайын бір жаласы, «Арттағыға бір белгі қойса *нетер*», «Қайғырмай *не етемін*», «Өткір тілді найза *етін*», «Неше түрлі айла *етін*», «Тырп *етпес* менің күшім жауын желге» «*Әдет етер* таласып» және т.б.

Бұлардан өзге де парыз еткен, қызмет еттіріп, шарт еттің, сабыр етіп, қорс етіп, қолбаң етіп, ниет еттіңіз, пәк етемін, исфат етпесе, бұлай етіп, әдет етсе, бұлк етсе, арман етпе, не еткен тантық, ант ететұғын сияқты тіркестер кездеседі.

Өлеңдерде 4-5 рет қана кездесетін «неткен» кіріккен етістігі негізінен контексте «қандай», «не қылған», «не деген» мағыналарда қолданылады. Мәселен, «Жылмиғаны неткені», «Тоқымдығы бусанбас неткен ерлік», «Замана неткен тар еді», «Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын!» деген өлең жолдарынан соны байқауға болады. Соңғы үш сөйлемде есімше формалы «неткен» етістігі анықтауыш қызметін атқарып тұр.

Осы жерде бір нәрсені айта кеткен жөн. Қазір мектеп оқулықтары мен БАҚ бетерінен, ғаламатордан Абайдың нақыл сөзге айналған «Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарның тіленбей.» деген өлең жолдарын өте жиі ұшыратамыз.

Бүгінгі тілде бұл өлең жолдары негізінен жаппай осылай қолданылады деуге болады. Алайда бір қызығы біз ақынның 1909, 1945, 1968, 1977, 2005, 2006 жылдары жарық көрген шығармалар жинағын қарап шыққанымызда, осы басылымдардың бәрінде де әйгілі «Сегіз аяқ» өлеңінің бұл жолдары «Еңбек қылсаң ерінбей, Тояды қарның тіленбей.» деп беріледі. Ендеше, түпнұсқадағы «еңбек қылсаң» тіркесі, қазір өзгертіліп, «еңбек етсең» түрінде қолданылып жүр. Мұны қазіргі тілде «Еңбек ет те, міндет ет», «Еңбек етсең – емерсің» түріндегі «еңбек ету» тіркесінің нормаға айналып, «ет» етістігінің белсенді қолданысқа көшуімен байланысты туындаған бұрмалаушылық деуге негіз бар. Сондай-ақ, бұл жерді бір өлең жолындағы «еңбек – етсең – ерінбей» – ЕЕЕ түріндегі үш дауыстыдан басталған сөздерді тіркестіріп қатар қолдану арқылы дыбыстық үйлесім іздеп, ассонанс туғызу да байқалады. Қалай болғанда да Абайдың өлеңін бұрмалап қолдану, авторды редакциялауға ешкімнің қақы жоқ. Осыны ескерген жөн.

Жалпы Абайда «еңбек ет» тіркесі мүлде жоқ. Мұндай құранды етістік ақын шығармаларында бірде-бір рет кездеспейді. Ал есесіне «еңбек қыл» тіркесі оның өлеңдері мен қара сөздерінде 15 рет ұшырасады. Ақын шығармаларынан алынған бұл нақты деректер оның тек «еңбек қыл» деп қолданғанына дәлел бола алады. Сонымен қатар, бір ғана тіркестің оның шығармаларында 15 рет кездесуі бұл тіркесті ол жиі қолданған деп түйіндеуге де негіз бола алады. Ендеше, оның өзіне тән сөзқолданысын, ақын тілінің ерекшелігін сақтау керек.

Нақты мысалдарға жүгінер болсақ, «еңбек қыл» құранды етістігі «Сегіз аяқтағыдан» өзге «Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек.», «Еңбек қылмас еріншек адам болмас.», «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас.» деген өлең жолдарында да кездеседі.

Ал қара сөздерде бұл тіркесті автор 11 рет қолданған. Оларды түгел берген жөн деп білеміз. Мысалы, екінші сөзде: Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Үшінші сөзде: Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Төртінші сөзде: Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды. Алтыншы сөзде: «Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан,

қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Оныншы сөзде: Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Жиырма бесінші сөзде: Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей заңы болмаса, заңсыз қорлығына көнбес едік. Жиырма сегізінші сөзде: Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады». Отыз үшінші сөзде: Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой деп, және жасынан іс істеп, үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шыққа» қарық болып, тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады. Отыз жетінші сөзде: Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың [3, 316-401].

«Қыл» көмеші етістігі «ет», «істе» етістіктерімен мағыналас. Алайда қазіргі тілімізде соңғы екі етістік алдыңғы «қыл» етістігіне қарағанда әлдеқайда жиі жұмсалады. Мұны көмекші етістіктерді арнайы зерттеген ғалымдар атап көрсетіп жүр. Мәселен, «Қазақ грамматикасының» соңғы басылымын дайындаған ғалымдар: «Қазіргі тілімізде ең жиі қолданылатын көмекші етістік – ет. Көне кезеңдерде қыл көмекші етістігінің қызметі белсенді болған» [10, 538] – деп жазады.

«Қыл» етістігінің көне кезеңдерде белсенді болғанын жазба ескерткіштер деректері толық растайды. Оны ескерткіштер мәтіндегі «ет» және «қыл» етістіктерінің қолданысын салыстыру арқылы анық көруге болады. Мысалы, Орхон ескерткіштерінде: «ет» етістігі – 2 рет [11, 140], «ит» – 19 рет [11, 145], ал «қыл» болса – 50 рет [11, 150] қолданылған.

Қарахан дәуірінің жазба мұрасы Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» атты әйгілі сөздігінде «қыл» етістігі – 47 рет әрі

түрлі формада кездеседі: *мұндақ қыл* «былай жаса», *терк қыл* «тәрк ет», *мени а қылды* «мені таңғалдырды», т.б. [12, 711].

Махмұт Қашқари түрік және түрік тайпаларының «қыл» етістігін жиі қолданып, оғыздар тарапынан оның аз айтылатынын еске салады. «Бұл құбылыс оғыздар «ит» және «ет» етістігін көп қолданып, «қыл» етістігін тек «әйелмен болу» мағынасында жұмсағандығымен байланысты» – дейді. Қашқари «оғыздар ертеректе «қыл» етістігін көп қолданып, кейін әйелдерден ұят болмасын деп, бірте-бірте «қылды» айтпай кеткен» деп ескертеді (DLT 95/88) [12, 88].

«Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігінде «ит» етістігі 10 жерде кездеседі және оның оғыздар тарапынан қолданылатыны айтылады. Мысалы: *йүкүч итти* «намаз оқыды» [12, 670]. Ал «ет» етістігі болса, тек «етті» формасында 12 рет қана қолданылған. Оның өзінде *таң-тұң етті*, *қаң етті*, *чыңыл-чыңыл етті*, *тырың етті* деген сияқты бейнелеуіш сөздермен тіркесіп жұмсалған [12, 648].

Алтынорда, Хорезм дәуірі ескерткіші «Қисса-сул әнбияда» (XIV-XV ғғ.) «қыл» етістігі – 2000 рет [13, 332-345], ал «ет» етістігі бар жоғы 23 рет қана [13, 212] жұмсалған.

Шағатай жазба жәдігері Лұтфи диуанында «қыл» етістігі – 700 рет [14, 513-517], «ейле» – 300 шамасында [14, 430-431], ал «ит» етістігі – 200 рет [14, 493-494] қолданылған.

Анадолы түрік мұрасы (оғыздар) «Деде Қорқұт» кітабында, керісінше, «қыл» – 37 рет қана жұмсалған (жоғарыда айтылғандай «қылды оғыздар қолдана бермейді» деген тұжырымға сай) [15, 179], «ейле» етістігі – 108 рет [15, 109], «ит» – 105 рет [15, 156] кездеседі.

Міне, бұл мәліметтер «қыл» етістігінің көне түркі дәуірі мен орта ғасырлардағы қолданысының көрінісі. Одан бергі кезеңдердегі батырлық, ғашықтық жырларда, қисса-дастандарда, XV ғасырдан кейінгі қазақ ақын-жыраулар шығармаларында да бұл етістік кеңінен қолданылған.

Мәселен, «Таһир–Зүһра» қиссасында: «Көңіліне сол себептен тарлық қылды, Һәрқашаннан бала үшін зарлық қылды», «Мақұлық не қылады патшаңызға», «Тәбитер не қылады дауасызға» [16, 163-б.], «Көрелік ықыласпен дұға қылса», «Бір пайда дәрігерден көрем де деп, Қисапсыз алтынымды қылдым сарып», «Дәруіш патшаға дұға қылды» [16, 165-б.], Рұм шаһар ұстасы бина қылған, Алтын-күміс тегістеп оған жиған» [16, 173-б.], «–Бір ой қылсам керек-дүр», «Тойын қылсам керек-дүр», «Ойын қылсам керек-

дүр» [16, 183-б.]; Ләйлі–Мәжнүнде: «Шал айтып сұраған соң қылды дайын. – Кім достық қылса, соған қылар қастық, Көп сөйлеп басқа сырын не қылайын» [16, 69-б.], Қалдырып мені жолдан әуре қылмай, «Ләйлі айтты: –Қайғы зағип қылса дағы», Күйінішпен көп хикаят қылған пайда», «Күйінішпен өте зағип қылған тәнін» [16, 131-б.], «Медресе бина қылып, мешіт салған» [16, 161-б.]; «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырында: «Бір тазшаға түгел жұрт қысым қылды, Алып келіп тамам жұрт аяқ ұсынды. Шырыш қылып берейін тамағыңа,». [17, 54-б.], «Баянды сұлу қылса, тәңірім қылған» [17, 120-б.] сияқты «қыл» етістігінің түрлі формалары қолданылған жолдар өте көп ұшырасады.

Абай тілінде оның өзіне дейінгі кезеңдердегі шығыстық дәстүрде жазылған шығармалардағы кейбір қолданыстардың кездесуі ақынның олармен жақсы таныс болуымен қатар, белгілі бір дәрежеде тілдегі сабақтастықты сақтағанынан да хабардар етсе керек. Мәселен, «Ләйлі–Мәжнүн» қиссасында: «Медресе бина қылып, мешіт салған» [16, 161-б.], «Таһир–Зүһра» қиссасында: «Рұм шаһар ұстасы бина қылған, алтын-күміс тегістеп оған жиған» [16, 165-б.] жолдар бар. Осы қиссалардағы «бина қылып» тіркесі Абайда да кездеседі. Араб тілінде «құрылыс жүргізу, ғимарат салу» мағынасын білдіретін «бина» сөзінің қатысуымен жасалған тіркес қиссаларда дәл сол түпнұсқа тілдегі мағынасында жұмсалған. Ал отыз сегізінші қара сөзіндегі «Яғни құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен кәмәлатты бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылық бина қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын» деген сөйлемдегі «бина қылып» тіркесі «жақсылық үйін, жақсылық ғимаратын тұрғызу» мағынасында қолданылған. Шығыс әдебиетін көп оқыған, одан нәр алған, халық ауыз әдебиетімен жақсы таныс Абай тілінде мұндай сәйкестіктің болуын кездейсоқтық дей алмасак керек.

Қазіргі әдеби тіл тұрғысынан қарағанда «қыл» етістігінің қатысуы арқылы жасалған бірқатар тіркестер мүде қолданылмайтын, енді бірқатары өте сирек кездесетін көнерген тіркестер болғанымен олар Абайға дейінгі жырлар мен қисса, дастандарда кеңінен қолданыста болған. Олардың басым көпшілігінің мағыналары бүгінгі оқырманға, тіл тұтынушыларына түсінікті.

Ақын-жыраулар шығармаларында да «қыл» етістігі жиі қолданылады. Мысалы, Ақтамберді жырауда:

Кеуде бір жерді жол *қылсам*,
Шөлең бір жерді көл *қылсам*,

Құрап жанды көп жиып,
Өз алдына ел қылсам! [18, 62-б.].

Махамбетте: «Жауым таба қылар деп» [19, 24], Ерлікпенен алданып, Өзіме өзім қас қылдым. Бір қасық ішкен қара су, Жұмасына ас қылдым. [19, 43], «Құдай қылды, амал жоқ» [19, 84], «Қайрат қылар ер біз болсақ» [19,96], «Бөріккен қойдай қылармын», «Жарлы қойдай қылармын», Орданды талқын қылып шабармын» [19, 97], «Қыларың болса, қылып қал» [19, 98], «Осындай бір қылсам деп едім» [19, 101], «Жақсылар маған қылар сый» [19, 119], Дулат Бабатайұлында: «Елің үшін еңбек қыл» [18, 201], Шөже Қаржаубайұлында: «Ел болысқа айтады екен дәріп қылып, келіп ем қайтарарға деп қарық қылып. Сондағы бар алғаным тоғыз қара, Орнымнан тұрғызбадың арық қылып» [18, 246], «Дулаттың құдай қылған құтпаны едің», «Жарқырап қарағанды жарық қылған», [18, 247]; Шортанбай Қанайұлында: «Ораза, намаз қылғаның» [18, 275], «Арқадан қылдым жайлауды», «Ысырап қылып малды төкпендер» [18, 283], «Шүкір де қылмай қайтейін» [18, 287], немесе «Дұға да қылсын ерлерге, Жасымнан қылдым мастықты, Жаныма қылдым қастықты» [18, 291].

Қорытынды

Сонымен, біз келтірілген мысалдардан «қыл» етістігінің Абайға дейінгі ақын-жыраулар шығармашылығында да белсенді қолданылғанын көре аламыз. Абай да осы сабақтастықты сақтаған.

Хронологиялық тұрғыдан келтірілген жоғарыдағы тілдік деректер «қыл» етістігінің сонау көне, орта ғасырларда ғана емес, одан бергі кезеңдерде де белсенді қолданылғанын растайды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басына дейін «қыл» етістіктің қолданыс белсендігі төмендемегені байқалады. Оған бұл етістіктің Ыбырай, Абай, Шәкәрім шығармаларындағы қолданысы дәлел бола алды.

Абайдан бұрынғыларда ғана емес, бұл етістік оның замандастарының шығармаларында кеңінен қолданылған. Мәселен, Шәкәрім өлеңдерінен де «қыл» етістігін жиі ұшыратуға болады. Мысалы, ақын өлеңдерінде мынадай жолдар бар: «Матаудан ойды азат қыл», «Ақылға сынат, сабыр қыл», «Оны ойыңмен айуан қыл». Мұндай мысалдарды әлі де көптеп келтіруге болады.

«Кәрілік – шал деген бір, ат қылғандай,
Айнадай ақылыңды тат қылғандай.
Жеңілді ауыр, алысты жақын қылып,

Бір туысқан жақынды жат қылғандай.» деп басталатын мына бір ғана өлеңінде «қылып» көсемше формасы 1 рет, «қылғандай» деген есімше формасы етістік 7 рет қолданған [20, 167-168].

Қазіргі тілімізде «ет» көмекші етістігі күрделі және құранды етістіктер туғызуда өте өнімді әрі «қыл» етістігіне қарағанда әлдеқайда жиі қолданылады. Тілдік деректер XX ғасыр басынан бастап «ет» етістігінің белсенді қолданысқа көше бастағанын аңғартады. Мәселен, алаш кезеңінің ең көрнекті өкілі ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінде сөз болып отырған «қыл» етістігіне қарағанда «ет» етістігі едәуір жиі қолданылады. Мысалы, «Қырық мысалдағы» осы екі етістіктің қолданысын салыстырар болсақ, Ахаң әйгілі мысалында «қыл» етістігін – 22 рет, ал «ет» етістігі – 83 рет қолданыпты [1, 21-82].

Сонымен қорыта айтқанда, «қыл» етістігі көне түркі дәуірінен бастап, орта ғасырларда, одан бергі XIX ғасыр аяғына дейінгі кезеңде де тілде белсенді қолданылған. Абай да осы дәстүрді жалғастырып, өз шығармашылығында «қыл» етістігін жиі қолданған. XX ғасырдың басынан бергі кезеңде онымен мағыналас «ет» көмекші етістігінің белсенділігі артып, «қыл» етістігі пассив қолданысқа көше бастаған. Қазіргі әдеби тілде «қыл» етістігінен гөрі «ет», «істе» және «жаса» етістіктері әлдеқайда жиі, белсенді қолданылатын болды. Мұны ұлт тілінің даму барысында болатын табиғи үдерістің нақты бір көрінісі деумен бірге, қазіргі әдеби тілдің өткен кезеңдерінен өзіндік ерекшеліктерін де көрсете алатын тілдік фактілердің қаратына қосуға болады.

Ал хакім Абайға келсек, ол бұл көмекші етістіктің өзіне дейінгі қолданысын сақтап, сабақтастырушы ғана емес. Ол «қыл» етістігін барынша жиі қолданумен бірге оны түрлі тұлғада түрлендіріп жұмсап, тіркесімдік қабілетін арттыру арқылы жаңа тіркестер туғызған, оның жұмсалым мүмкіндігін барынша кеңейткен шығармашыл, жасамапаз қаламгер. Әрине, «қыл» етістігі халық ауыз әдебиетінде, XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі ақын-жыраулар өлең-жырларында да аз ұшыраспайды. Ақын өлеңдері мен қара сөздерінде бұл етістіктің жиі ұшырасуының өзі сол сабақтастықтың, жалғастықтың көрінісі. Алайда соған қарамастан, «қыл» етістігін өз шығармашылығында дәл Абайдай жиі пайдаланған, оны Абайдай қырық құбылтып қолданған жеке қалам иесін табу қиын. Оған жоғарыдағы ақын шығармаларынан

алынған нақты мысалдар мен талданған тілдік деректер дәйекті дәлел бола алады. Ендеше, мұны ақынның сөз қолдану, сөз туғызу, сөз түрлендіру шеберлігі және бүгінгі әдеби тіл нормалары тұрғысынан қарағандағы өз дәуіріне тән ерекшелігі, сонымен бірге жеке автордың өзіндік стильдік, авторлық сөз саптау өзгешелігі деп тануымызға әбден болады.

Әдебиеттер

- Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. I. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
 Абай тілі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 736 б.
 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекет, 1945. – 506 б.
 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 384 б.
 Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1845–1904). Монография. – 6-245 // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 20. – Алматы: Жазушы, 1985. – 496-б; Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
 Жұмалиев Х. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Қазақ мемлекеттік оқу құралдар, 1948. – 208 б.
 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
 Мырзахметұлы М. Абай лұғаты. – Алматы: «Өнер – 21 ғасыр» қоғамдық қоры, 2014. – 136 б.
 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы, 1966. – 156 б.
 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 794 б.
 Tekin T. Orhon Yazıtları. – Ankara: TDK Yayınları, 2010. – 200 s.
 Ercilasun A.; Akkoyunlu Z. Dîvânu Lugâti't-Türk. – Ankara: TDK Yayınları, 2015. – 995 s.
 Ata A. Kısasü'l-Enbiyâ, I-II, – Ankara: TDK Yayınları, 1997. – 820 s.
 Karağaç G. Lutfî Divanı. – Ankara: TDK Yay., 1997. – 732 s.
 Ergin M. Dede Korkut Kitabı, I-II. TDK Yayınları. – Ankara, 2009. – 762 s.
 Бабалар сөзі. 19-том. – Астана: Фолиант, 2005. – 328 б.
 Қозы Көрпеш–Баян Сұлу. – Астана: Фолиант, 2002. – 696 б.
 Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. Құрастыр: М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. 1-том. – 384 б.
 Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 144 б.
 Шаһкәрім. Жол табалық ақылмен. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы, 2006. – 736 б.

References

- Abai tili sózdigi. Almaty: Gylym, 1968. 736 b. (in Kazakh)
 Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. Almaty: Qazaqtyń birikken memleket baspasy, 1945. 506 b. (in Kazakh)
 Ahmetov Z. Abaıdyń aqyndyq álemi. Almaty: Ana til, 1995. 272 b. (in Kazakh)
 Ata A. Kısasü'l-Enbiyâ, I-II, Ankara: TDK Yayınları, 1997.
 Áýezov. M. Abai (Ibrahim) Qunanbaıuly (1845–1904). Monografıa. 6-245. Áýezov. M. Jıyırma tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Almaty: Jazýshy, 1985. T. 20. 496-b; Abay Qunanbaev. Monografıalyq zertteıler men maqalalar. Almaty: Sanat, 1995. 320 b. (in Kazakh)
 Babalar sózi. 19-tom. Astana: Foliant, 2005. 328 b. (in Kazakh)
 Baitursynuly Ahmet. Alty tomdyq shyǵarmalar jınagy. Almaty: El-shejire, 2013. T. I. 384 b. (in Kazakh)
 Bes ǵasyr jyrlyady. 2 tomdyq. Qurastyr: M. Maǵaým, M. Baidildaev. Almaty: Jazýshy, 1989. 1-tom. 384 b. (in Kazakh)
 Ercilasun A.; Akkoyunlu Z. Dîvânu Lugâti't-Türk. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
 Ergin M. Dede Korkut Kitabı, I-II. TDK Yayınları, Ankara, 2009.
 Jumaliev H. Abayǵa deiingi qazaq poeziyası jáne Abai poeziyasynyń tili. Almaty: Qazaq memlekettik oqý quraldar baspasy, 1948. 208 b. (in Kazakh)
 Karağaç G. Lutfi Divanı. Ankara: TDK Yay., 1997.
 Mamanov Y. Qazirgi qazaq tili. Etistik. Almaty, 1966. 156 b. (in Kazakh)
 Mahambet. Ereuil atqa er salmai. Oleńder. Almaty: Jazýshy, 1989. 144 b. (in Kazakh)
 Myrzahmetuly M. Abai luǵaty. Almaty: Óner – 21 ǵasyr qoǵamdyq qory, 2014. 136 b.
 Qazaq grammatikasy. Astana, 2002. 794 b. (in Kazakh)
 Syzdyqova R. Abay shyǵarmalarynyń tili. Leksikasy men grammatikasy: Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 1-tom. Almaty: El-shejire, 2014. 384 b. (in Kazakh)
 Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara: TDK Yayınları, 2010.
 Qozy Kórpesh-Bayan Sulý. Astana: Foliant, 2002. 696 b. (in Kazakh)
 Shahkárim. Jol tabalyq aqylmen. Shyǵarmalarynyń bir tomdyq jınaǵy. Almaty, 2006. 736 b. (in Kazakh)